

Д.М.Пашан

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қ., Қазақстан

АРАБ, ПАРСЫ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН СӨЗДЕРДІҢ МАҒЫНАСЫНЫҢ ТАРЫЛУЫ МЕН КЕҢЕЮІ

Аннотация: Мақалада қазақ тіліне басқа тілдерден, яғни араб, парсы тілдерінен енген сөздер қарастырылады. Сөз енуінің басты себебі – қазақ халқының тарихи даму барысындағы басқа халықтармен тығыз қарым-қатынас орнатуының салдары. Сөздердің енуі әр алуан жолдармен өтті. Қазақ тіліне басқа тілдерден сөздердің енуі экономикалық, сауда, саяси және мәдени қатынастарға байланысты болды. Және де осы жағдайларға байланысты мағыналық аясы да өзгеріп отырды. Мақалада қазақ тіліне араб, парсы тілдерінен енген кірме сөздердің мағынасының тарылуы мен кеңеюі қарастырылды.

Тірек сөздер: қазақ тілі, кірме сөздер, араб тілі, парсы тілі.

Д.М.Пашан

Институт языкознания им. А.Байтұрсынова
Старший научный сотрудник, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

СУЖЕНИЕ И РАСШИРЕНИЕ ЗНАЧЕНИЙ СЛОВ, ЗАИМСТВОВАННЫХ ИЗ АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация: В статье рассматриваются слова, пришедшие в казахский язык из других языков – арабского и персидского. Основная причина этого – последствия тесных связей казахского народа с другими народами в ходе исторического развития. Проникновение слов происходило разными путями. Введение слов из других языков в казахский язык зависело от экономических, торговых, политических и культурных отношений. В зависимости от этого менялся семантический объем этих слов. В статье рассматривается сужение и расширение значений слов казахского языка, заимствованных из арабского и персидского языков.

Ключевые слова: казахский язык, заимствованные слова, арабский язык, персидский язык.

D.M.Pashan

Institute of Linguistics named after A.Baitursynov
Senior Researcher, Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

THE NARROWING AND EXPANSION OF THE MEANINGS OF WORDS BORROWED FROM THE ARABIC AND PERSIAN LANGUAGES

Annotation: The article deals with the words that came to the Kazakh language from other languages – Arabic and Persian. The main reason for this is the consequence of the close relations of the Kazakh people with other peoples in the course of historical development. The penetration of words happened in different ways. The introduction of words from other languages into the Kazakh language depended on economic, trade, political and cultural relations. The semantic scope of these words varied depending on these factors. The article discusses the narrowing and expansion of the meanings of words of the Kazakh language borrowed from the Arabic and Persian languages.

Keywords: the Kazakh language, borrowed words, the Arabic language, the Persian language.

Қай тілдің болса да, сөздік құрамы өзінің даму барысында басқа тілдерден енген сөздермен де толысып отырады. Бір тілден екінші тілге сөз ену тарихи экономикалық, саяси немесе мәдени қатынастарға байланысты болады.

Қазақ тілі лексикасынан орын алып, қазақ халқы сөздігінің бір арнасы болған араб, парсы, иран тілдерінен қазақ тіліне сөз ену VIII–IX ғасырлардан басталды. Қазақ тіліне енген кірмелер бір мезетте кірмегені белгілі, бірнеше ғасырлар бойына еніп келеді. Танымал тіл мамандары В.В.Радлов пен Н.Т.Сауранбаев VIII–XI ғасырларда араб, парсы тілдерінен енген сөздердің мөлшері басқа түркі тілдерімен салыстырғанда аз екендігін айтқан. Ғалым Ш.Қ.Бектұров қазақ тіліне араб, парсы сөздері тәжік және өзбек тілдері арқылы енгендігін айтады.

Қазақ тіліне енген кірме сөздер қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктеріне сәйкес фонетикалық өзгерістерге ұшырап қазақ тілінің сөздік құрамының ажырамас бөлігіне айналған. Көп түркі халықтарына араб, парсы сөздері сол күйінде енген. Ал қазақ тілінде араб, парсы сөздерінің дені фонетикалық, морфологиялық жағынан игеріліп, тіліміздегі төл сөздерден ажырағысыздай болып сіңісіп кеткен сөздер. Тіпті мұндай сөздердің араб тілі секілді басқа құрылымды тілден енгенін кейбіреу біле де бермеуі мүмкін. Қазіргі ғылыми әдебиеттерде де «байырғы сөздер» деп аталып жүрген сөздердің дені осы парсы тілі арқылы енген араб сөздері. Қазақ тіліндегі *алуан, азан, азап, айла, айт, ақы, ақыл, арыз, әзіл, әлеует, әсет, әдіс, әсер, есім, бәтуа, гажап, гашық, гұмыр, дәреже, дуа, жаз, жарақат, жауап, сауал, зайып, сурет, қағида, қайыр, лайық, мадақ, мазмұн, мағына, маусым, машық, мәдениет, намыс, ньишан, сәлем, табиғат, тылсым, үкім, шарапат, шежіре* т.с.с. толып жатқан сөздерді араб тілінен енген, бірақ фонетикалық-графикалық жағынан әбден игеріліп, сіңісіп кеткен сөздер деп айтуға болады.

Тіл – қоғамдық құбылыс, ол үнемі қозғалыста, даму үстінде болатыны баршаға мәлім. Қоғамда болып жатқан өзгерістер, жаңалықтар тілде бейнеленеді, тіл қоғам айнасы іспетті. Қоғам дамыған сайын тіл де дамиды, өзгереді.

Ал тілдің құрамындағы араб, парсы сөздері де өзгереді. Қазақ тіліне енген кірме сөздердің мағыналары да бірінен бірі басымдылық алып тұратын кезеңдер болады.

Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігінде «ұстын» сөзінің екі мағынасы берілген.

ҰСТЫН [пар. стун, устуане *هن اوتس, زوتس*] з а т. **1.** *Үй құрылысының үстіңгі жағын көтеріп ұстап тұру үшін қойылатын тіреу, баған.* Қабырға мен жол үнгір төбесінің арасында не бағана, не *ұ с т ы н* жоқ. Оның себебі төбе мен қабырғаның арасы киіз үйдің уығындай күмбідене иіліп келіп жалғасады (Д.Досжанов, Күм.).

Индиядағы аса таза темірден жасалға ұ с т ы н сияқты ғажайыптар сыры ғалам үшін әлі жұмбақ қалуда (Білім және еңбек). **2. а у ы с.** Тірек, қорғаныш, тұғыр. Түзетіп бай салады ақтан сарай, Кепені кедей қылар басқа пана-ай. **Ұ с т ы н ы** екі әлемнің ақтық құлы, Мұхамет Қадишаға тұрған малай (Үш ғасыр жырлайды.). Екеуіңіз екі *жұрттың ұ с т ы н ы н д а й*, Қадірлі халық иесі ерлеріме, һәм тірлік, абыройыңызға дұғадамын, Мұштакпын жүздеріңді көрмегіме (Айтқыс.) [1].

Осы екі мағынаның қазақ тіліне әуел баста бірінші мағынасы ғана енгені белгілі. Бұл сөз Г.Мамырбекованың «Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігінде»: «**ҰСТЫН** — (пар. стун, устуане *من اوتسنا , زوتس*) – тіреуіш, баған **А.ҰСТЫНСЫЗ** аспан мұғалақ, Қара көзі шағылса («Гүлнәр қыз». Бабалар сөзі. 21-том. 2005. 100 томдық)» деп берілген. Яғни, парсыдағы мағынасы еш өзгермей бізге енген [2].

«Ұстын» сөзінің негізгі мағынасының қазақ тілінде жергілікті мекендерде қолданылып, ауыспалы мағынасының әдеби тілде орныққанын байқаймыз. Мысалы, Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде: (Қ.орда: Шиелі, Қарм.; Шымк., Сайр.; Жамб.; Жуа., Шу) *тіреу* мағынасы қолданылады.

1. Бұрын кедейдің жаман үйінде қырық **ұстын** болушы еді, осы күнде үйді ұстынсыз-ақ салатын болыпты (Қ.орда, Қарм.).

2. Тіреулі еді ел сарайға бес жүз **ұстын**, салмағы шытырлатты осы тұстың (Рүс. дас., 85).

3. Сөйле десең сөйлейін хан ием-ай, Дәулетте төрт **ұстын** бар білесің бе-ай (Жамб., Шу) [4].

e-history.kz сайтындағы тарихқа қатысты деректер арасынан «ұстын» сөзін «бал-бал тастар» мәнінде қолдағанын байқадық. Мысалы: Алғаш **ұстын** бетіне мәтін қашап түсірген кезде, бәдізші (тас қашаушы) қателесіп «еліг он жыл» (елу он жыл) деген сөйлемдегі «он» сөзін ұмытып кетіп, келесі кезектегі «жыл» сөзінің «ж» әрпін ойып жазып қойған. // 25 қараша – көне түрік жазуының құпиясы ашылған күн 2019ж., 25 қараша (e-history.kz). Бұлардың сыртында Күлтегін, Түйұқық, Ел-етміш, Біл-ге қаған, Теркін, Тэс **ұстындары** мен Күлтегіннің бас мүсіні, V ғасырда жасалып сақталған домбыраның көшірмелерін жасатып ... мұражайына орналастырдық. // Қаржаубай Сартқожаұлы: Бітіг жазуы - көне түркінің таста қалдырған тағылымы 2020 ж., 13 маусым (e-history.kz). Бұл жердегі қолданыс түсіндірме сөздіктегі бірінші тура мағына аясында пайда болғанын көреміз.

Қазақ тіліндегі сөздер қолданысының жиілігін көрсететін тамаша еңбек бар. Ол А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты 2016 жылы жасап шығарған 2102496 сөзқолданысы мен 30515 реестірлік сөзден тұратын «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» [4]. Осы сөздіктен «ұстын» сөзінің жиілігін қараған едік. «Ұстын» сөзі публицистикалық стильде 4 рет кездескен, ортақ базада 20 рет, барлығы 24 рет қолданылған. Ал публицистикалық мәтіндерде негізінен ауыспалы мағынасы қолданылған екен. Оны төмендегі мысалдармен көрсетеміз. Мысалы: **Ұстаз** ұғымы – ұлттың **ұстыны** мен ұжданы. М.Асан. Ұстаз – ұлттың ұстыны // <https://egemen.kz/article/175551-ustaz—ulttynh-ustyny>. Алаш арыстарының әйелдері – сенімді серіктері. Бір сөзбен айтқанда, «музасы» деу орынды. Бұл әйелдер – ұлттың **ұстыны**, ұйытқысы. // Әуезов және қазақ әйелдерінің тағдыры (e-history.kz). Санаға сіңісті болған сөз орамдары – ұлттық болмысыңның **ұстыны**. Бекболат Тілеухан: «Ат айбарым ғана емес!» // (e-history.kz). Агломерациялар – Қазақстанның ғылыми қамтымды экономикасының **ұстыны**. // Қазақстан Республикасының Президенті

Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар. Мүлде жаңа экономикалық жүйенің, демократиялық құқылық мемлекеттің іргетасын нық қалап, осы заманғы қоғамдық институттарды нығайтып, өмірдің сапасы мен **ұстындарын** да өзгерте білдік. // Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы (28 ақпан 2007ж.). Елбасы осы бір алшақ дүниетанымдардың арасынан ... жаңа тұрпатты мемлекеттің **ұстынын** қалыптастырды. // Қасым-Жомарт Тоқаев: Тарихи тұлға тағылымы 02 Шілде 2020 // (e-history.kz). Алаштың Әлекең жүйелеген ұлы бес ұстанымының **ұстыны** да біртұтас елшілдік идеяның тиянағы еді. // Шығыс Түркістан және Алаш идеясы 29 Қараша 2019 (e-history.kz). Осындағы «болмыс ұстыны, өмір ұстыны, ұлт ауыспалы «тірек, дінгек, баған» мағынасының қолданыс аясының кеңейгенін көреміз.

Енді осы «ұстын» сөзінің парсыдан келген «баған, тіреуіш» мағынасы құрылыс саласының терминологиясында кеңінен қолданыс тапты. «Ұстын» сөзінің өзі ғана емес, оның негізінде бірнеше терминдер туындады.

ҰСТЫН – сәулеттік тұрғыдан өңделген, әдетте дөңгеленіп келетін баған, негізгі бөліктері көбіне өзектен, негізден және капительден тұрады.

ҰСТЫН-ҚАДА — қағылатын қадалардың жер үстіндегі бөлігі ғимараттың (немесе құрылыстың) ұстындары, ал топыраққа батырылған бөлігі қада қызметін атқаратын бір түрі.

ҰСТЫНТІЗБЕК — тік не қисық сызық бойымен орналасқан және архитравтық жабынды ұстап тұратын ұстындар қатары.

ҰСТЫНАРАЛЫҚТАР — (латын тілінен – intercolumnium, inter – аралық және columna – ұстын, баған) ордерлік сәулет өнеріндегі қатар тұрған ұстындар арасындағы аралық жер. Ұстынаралық көлемі (берілген әрбір ұстынтізбек үшін

ҰСТЫН ТРАВЕРСАСЫ — тіреу тақтасына жүктеме күшті біркелкі беруге арналған болат табақ түріндегі болат ұстынның тіреу бөлігіндегі конструкциялық элементі.

ЖАРТЫ ҰСТЫН — қабырғадан жартылай шығып тұратын ұстын, таңдаулы оптикалық тиімділік үшін жиі қолданылады, әдетте шығыңқы тұсы жартысынан үлкенірек болады [5]. Ғалым Р.Сыздық: «Қоғам өмірімен етене қабысқан тіл – сөйлеу тәжірибесі, оның лексикасы сол қоғамның тыныс-тіршілігіне орай әр алуан тематикалық серияларға бөлініп, бірқатарының мағыналары өзгеріп, енді бірсыпырасы тұрақталып, терминделіп жатады» [6] – деген болатын. Осы мақаламыз арқылы парсы тілінен енген бір ғана «ұстын» сөзінің қазақ тіліндегі қолданыс аясын көрсете алдық деп ойлаймыз.

Бұдан бөлек қазақ тілінің әдеби сөздігінде осы «ұстын» сөзінің баған мағынасынан туындаған «ұстын+ша» түріндегі қолданысын көрдік.

ҰСТЫНША зат. 1. Қатар бағанаш. 2. Бірінің астына бірі жазылған қысқаша жазулардың қатары. [Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том., 2011 ж., 320 б.].

Бірақ, дереккөзден, интернет бетінен бұл қолданыстағы мысалдарды таба алмадық. Соған қарағанда «ұстынша» қолданысы халық тіліне сіңіспеген болу керек.

Бұл заңды да құбылыс, тіл барлық нәрсені бойына сіңіре бермейді.

Қорыта айтқанда, қазақ тілінің сөздік құрамындағы кірме сөздер – сөздік құрамның ажырамайтын бөлігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011. - 800 б.
- [2] Г. Мамырбеков. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2017. – 658 б.
- [3] Қазақ тілінің аймақтық сөздігі /Құраст. Ф.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. - 824 бет.
- [4] Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі / Жалпы редакциясын басқарғандар: Қажыбек Е.З., Фазылжанова А.М. – Алматы: Дәуір, 2016.- 1472 б.
- [5] С.Құлманов. Орысша-қазақша терминологиялық анықтамалық сөздік (сәулет және құрылыс). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту орталығы, 2009. – 320 б.
- [6] Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. - 332 б.

МРНТИ 16.21.65

Ж.А.Абитжанова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы қаласы, Қазақстан

ЕСКІ СӨЗДЕРДІҢ ТАБИҒАТЫ

Аннотация: Мақалада ескі сөздердің табиғаты сипатталады. Ескі сөздер қазақ тілінің арғы тарихи дамуын көрсетеді. Олар қазіргі әдеби тіліміздің сөздік қорын барынша молайтқан, әрі байытқан. Ескі қазақ жазба мұралары – ерте дәуірлердегі көне лексиканың көрінісі, олар қазақ халқының тарихы, мәдениеті мен өмір-тіршілігінен хабар береді. Ескі жазба лексикалық ерекшеліктерді сараптай отырып, төл сөздер мен кірме сөздердің жағдайын пайымдаймыз. Көптеген төл сөздеріміз бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталып жетті. Ал мағынасы күңгірттенген көне сөздер әлі де анықтауды қажет етеді. Шет сөздері қазақ тілінің төл лексикасымен бірге тоғысқан, әрі қазақ тілінің фонетикалық заңдылығына сәйкес игерілген.

Ескі қазақ жазба тілі – қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі. Көне түркі тілі, орта түркі тілі, ескі қазақ тілі өзара тарихи сабақтас, байланысты. Біз естімеген қазақтың ескі сөздері өте көп.

Тірек сөздер: ескі сөздер, лексика, семантика, төл сөздер, кірме сөздер

Ж.А.Абитжанова

Институт языкознания им. А.Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

ПРИРОДА УСТАРЕВШИХ СЛОВ

Аннотация: В статье описывается природа устаревших слов. Эти слова отражают историческое развитие казахского языка. Они значительно обогатили словарный